

MONUMENT HÄÄBUVALE KEELELE

Vadja keele sõnaraamat. Vad'd'a tšeelee sõna-tširja. Словарь водского языка. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013. 1824 lk.

Eesti Keele Instituudi eestvedamisel ja Eesti Keele Sihtasutuse väljaandena ilmus 2013. aastal vadja keele sõnaraamatu (VKS) 2., täiendatud ja parandatud trükk. Sõnaraamatu 1. trükk ilmus seitsmes osas 20 aasta jooksul (1990–2010).¹

Kahekümneaastasele ilmumistsüklile eelnes kaks korda pikem ettevalmistustöö. Sõnade sedeldamist trükitud allikaist oli alustatud juba 1930. aastail Tartu ülikoolis. Vahepeal töö takerdus. 1950. aastate lõpust alates ilmus aegajalt Keeles ja Kirjanduses ülevaateid sellest, kuidas sõnaraamatu koostamistöö edeneb, määrati valmimistähtaegu (esimene neist oli 1965. aasta) ja teavitati üha uutest esile kerkivatest muredest. Paul Ariste sõnaraamatut näha ei jõudnud. Ta suri 1990. aasta veebruaris, esimest köidet tutvustati osaliselt sama aasta augustis Debrecenis VII FU kongressil, trükist ilmus see aasta lõpus. Viimane köide ilmus 2011. aasta kevadel. Esimest nelja köidet toimetasid Elna Adler ja Merle Leppik, 5. köi-

¹ Vadja keele sõnaraamat. 1. [A–J]. Toim Elna Adler, Merle Leppik. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: AE Signalet, 1990. 359 lk; 2. [K]. Toim Elna Adler, Merle Leppik. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1994. 379 lk; 3. [L–M]. Toim Elna Adler, Merle Leppik. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1996. 409 lk; 4. [N–P]. Toim Elna Adler, Merle Leppik. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2000. 418 lk; 5. [R–S]. Toim Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006. 375 lk; 6. [Š–T]. Toim Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 367 lk; 7. [U–Y]. Toim Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011. 344 lk.

test alates (ilmus 2006) toimetab sõnaraamatut Silja Grünberg üksinda. Juba enne viimase kahe köite ilmumist oli juttu sellest, et see mahukas teos saab peagi ilmuma üheköitelisena. Juttu oli ka sõnaraamatu „ümber pööramisest”, s.o sellest, et esimeseks märksõnaks saab venekeelne märksõna ja loodetavasti ka eestikeelne.

Kui sõnaraamatu 2. trükk ilmus, olid ootused suured. Esimese trüki uute ilmuvate köidete väljanägemine paranes tasapisi, viimased kaks osa olid lausa pingutusteta loetavad, aga vaieldamatult lummas mõte sellest suursõnaraamatust ühtede kaante vahel. Mitte et seda reisilektüürina mugavam kasutada oleks, aga asjaolu, et riuililt üha uusi köiteid välja otsima ei pea, tundus n-ö tarbijasõbralik.

Vadja keele sõnaraamatu 2. trükk sisaldab 1824 lehekülge! Igati kaalukas teos läikivate kõvade kaante vahel kirjal valgel paberil. Sõnaraamatu kaanel on selle nimetus kolmes keeles: eesti, vadja ja vene keeles; tiitellehed on kolmes keeles, neist esimene tiitelleht vadja ja vene keeles ning teine eesti keeles. Ka tiitelleht kajastab loomislugu: sellel on 1. väljaande toimetajate Elna Adleri, Silja Grünbergi ja Merle Leppiku nimed ning 2. täiendatud trüki ainutoimetaja Silja Grünbergi nimi. Vadjakeelne tiitelleht on huvitavalt tõlgitud. Kui Soome Kirjanduse Seltsi (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) loomise aegu puudus sõna *kirjallisuus* ja Elias Lönnrot pidi selle välja mõtlema, siis vadja keelse tiitli tõlkimisel olid samad probleemid. Sõna *sõnaraamat* puudus tegelekult – 1. trükis oli see fikseeritud vaid Dmitri Tsvetkovi poolt kirjapanduna. Tsvetkov lõi rohkesti n-ö kultuursõnu, tõlkides neid eesti keelest või kohandades vene keelest, aga tema keeletunne ei olnud alati lingvistile omane. Küsimus oli, kas *sõnatširja* või *sõnaatširja*

või *sõna-tširja*? Domineerima jäi viimane variant. Probleeme tekitas asjaolu, et *tširja* tähendab vadja keeles sellisel juhul nii kirja kui ka raamatut. Enn Ernits tuletas ka sõnad *trükküü* 'trükk', *tävvetää* 'täiendada', andis uue tähenduse väheproduktiivsele verbile *toimitaa* (lk 1293 'selgitada, selgusele jõuda; hankida'). Seega algab sõnaraamat paljuski sõnaloomest – sõnadest, mida pole ei VKS-i esimeses ega ka teises trükis.

Alguses on eessõnad: eessõna esimesele trükile ja eessõna teisele trükile. Esimese trüki eessõna dateering 18. detsembril 1983 äratav imestust. Sõnaraamatu kasutajad teavad, et nende kätte jõudis osa A–J alles 1990. aasta lõpus. Kus seda siis peideti? Teise trüki eessõnast leidub sellele fenomenile seletus: kogu pikk ja vaevaline trükki toimetamise lugu koos tõsise murega selle üle, kas sõnaraamat üldse kunagi ilmub. Praegu lugedes on see lausa põnev dokumentaaljutustus töökusest, kannatlikkusest ja ajastu mõttetusest. Kristiina Ross ütles oma artiklis Sirbile, et „see on monument nõukogudeaegsele eesti humanitaariale kõige paremas mõttes”.²

Sissejuhatus (26 lehekülge eesti keeles, 30 lehekülge vene keeles) annab ülevaate kõigest sellest, mida sõnaraamatu koostamisel on silmas peetud, sest omaaegne märksõnakataloog oli loomulikult ebaühtlane: paarisaja aasta jooksul erineva ettevalmistusega keelehuviliste poolt kirja pandud ülestähendused erinesid suuresti omavahel ja algusaegade märkmed olid sageli vaid tuletatavad ja aimatavad. Eriti need, mis puudutasid kreevini keelt. Sissejuhatused tutvustavad sõnaraamatu autorid märksõnade valikut, muutevorme,

registreerimiskohaviiteid, märksõnade tõlkimist, illustreeriva näitematerjali kasutamist jne.

Lühendite peatükk on samaaegselt eesti- ja venekeelne. Autorite ja allikate loend sisaldab neid autoreid, kelle kirja pandud sõnavaramaterjalile sõnartiklis viidatakse. Autoreile viidatakse siis, kui mõne variandi registreering pärineb vaid teatud autorilt VIII sajandist kuni XX sajandi alguseni. Selline lisamärgend võimaldab kahelda algallika kirja pandus või siis eeldada iseseisvat sõnaloomet, nagu on märgendi Tsv (Dmitri Tsvetkov) taga.

Sissejuhatav osa on kakskeelne. Tekst on tõlgitud ka vene keelde ja seal torkavad silma vead pealkirjades ja kahjuks kohe alguses, nt 1. *Трайскрипция* (lk 59), 15. *Отсылочие...* (lk 85).

Vadja alade kaart (lk 94) ja kohanimede loend (lk 95) on igati oluline lisa sõnaraamatule. Kahjuks on kaart liiga väike ja kohati eksitav. Kaardil on külad esitatud n-ö klassikalisest murdejaotusest lähtudes: ida- ja läänevadja külad ning Kukkuzi. Kaardil on eraldatud läänevadja murderühma kuuluvad vaipooli, orko ja mätši ning idavadja kohta on kasutatud üldnimetust Kabrio. Läänevadja küladeloendis oleks võinud külad esitada murderühmade kaupa, mitte üldloendis tähestiku järjekorras. Kukkuzi peaks loendis olema eraldatud idavadja küladest. Kaarti vaadates ja tähestikulist järjestuspõhimõtet taibates on lugejale muidugi selge, et idavadja küladest asub Kukkuzi kaugel. Kaardi ja loendi kõrvutamise on inimesele, kes vadja keelega hästi kursis pole, paras analüütiline ülesanne. Seega on hea mõte teostatud veidi segaselt. Leheküljepikkune jutt vadja murdejaotusest ja keele hääbumisest 170 aasta jooksul oleks kaardi mõistetavamaks teinud. Siis poleks vaja olnud kaardile tõmmata erisuunalisi kaldjooni, mis nagunii nähtavad pole, aga muudavad üldpildi väga kirjuks.

² K. Ross, Vadja sõnaraamat kui kunstiteos. – Sirp 27. V 2011 (http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=12546:vadja-sonaraamat-kui-kunstiteos-&catid=18:varamu&Itemid=15&issue=3347).

Leheküljed 97–1824 on sõnaraamatu päralt. Õieti lõpeb täiendatud VKS leheküljel 1622 ja uuendused, mis muudavad antud sõnaraamatu esimesest trükist märgatavalt erinevaks, algavad leheküljel 1624. Vene-vadja register on lehekülgedel 1624–1721 ja eesti-vadja register lehekülgedel 1722–1824.

Vadja keele sõnaraamatuid on ilmunud kolm.³ Kõigile kolmele on iseloomulik see, et nad põhinevad ühel murdel, sõnavara on kogutud 50–70 aastat enne teose ilmumist, sõnamaterjali ei ole trükki toimetanud mitte materjali koguja ise, vaid teised isikud ja lähtekeeleks on vadja keel. Veidi erineb Jõgõperä murde sõnaraamat, kuhu Johanna Laakso on lisanud lõppu soomekeelse sõnaloendi ja lehekülje numbri, kust sõna vadjakeelset vastet otsida. Seega on siiani lähtunud vadja keele materjalikogust, mis teeb vadjakeelsed sõnad ja vormid soome- või eestikeelsetele kasutajatele mõistetavaks, Eestis ilmunud sõnaraamatu puhul kohati ka venekeelsele lugejale, aga soovides ise luua vadjakeelset teksti, kohtame raskusi. Sedasi on registrid sõnaraamatu 2. trüki olulisim uuenduslik osa.

Nendel kahel registril tahakski lähemalt peatuda, sest vaevalt on kedagi peale Silja Grünbergi ja Esta Prangli, kes oskaksid öelda, mis vadja-eesti (vene) sõnaraamatu sisuosa esimeses ja teises trükis erinevat on. Mõlemas sõnaraamatus on märksõna vadja keeles, tõlge eesti keeles ja sageli ka vene keeles. Näitelausete tõlked on eranditult

³ L. P o s t i, Vatjan kielen Kukkosin murteen sanakirja. Toim S. Suhonen. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 8.) Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 1980; L. K e t t u n e n, Vatjan kielen Mahun murteen sanasto. Toim Jarmo Elomaa, Eino Koponen, Leena Silferberg. (Castrenianumin toimitteita 27.) Helsinki, 1986; D. T s v e t k o v, Vatjan kielen Joenperän murteen sanasto. Toim J. Laakso. (Lexica Societatis Fenno-ugricae XXV.) Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 1995.

eesti keeles. Seega on registri koostamine olnud raske.

Vene-vadja registri (pealkiri millegipärast ainult eesti keeles) all on väikeses kirjas venekeelne kommentaar „Соответствия в порядке релевантности” (‘vasted relevantsuse/olulisuse järjekorras’). Jääb arusaamatuks, mida selle all mõeldakse. Ilmselt seda, et kui venekeelsel sõnal on mitu vadjakeelset vastet, siis need on järjestatud vaste produktiivsuse põhimõttest lähtuvalt. Eesti-vadja registripealkirja (samuti ükskeelne) all on vastav kommentaar: „Vasted tähestikulises järjekorras.” Seega siis venekeelse kasutaja jaoks on sõandatud teha otsus sõna tähtsuse kohta, eestikeelse kasutaja jaoks mitte.

Sõnaregistri koostamise kohta oleks ka soovinud saada veidi lisainformatsiooni. Oli ette arvata, et sellise sõnaregistri tegemine on ääretult raske. Ma ei näinud raamatus andmeid märksõnade üldarvu kohta, aga selge on see, et kõiki neid registris pole. Ka pole selge, kas vene-vadja ja eesti-vadja registrid on sarnased, mitu sõna registris on (need võiks kirjutaja muidugi üle lugeda, aga pole nagu tahtmist). Igatahes on valiku tegemine sõnaregistri jaoks keeruline ning vastete leidmine ja relevantsusjärjekorda seadmine samuti, sest sageli pole vastete puhul tegemist sünonüümidega, vaid erineva tähendusvarjundiga sõnadega.

Vene-vadja register on ennekõike vajalik vadjalastele ja vene keele keskkonnas elavatele vadja keele huvilistele. Kui registri kasutaja on saanud venekeelsele sõnale vaste või ka mitu vastet, võib ta teatud määral kontrollida sõnaraamatust, kas see ikka on see, mida ta vajas. Heal juhul tuleb välja, milline sõna sel juhul on „relevantne” ja milles see relevantsus seisneb. Märksõna *ađ* tõlked on *aadu*; *helvetti*; *põrku*; *aadu* on kirja pandud Itšapäiväst, Vaipoolest ja Matist, seega üsna laia levikuga, *helvetti* ainult Vaipoolest ja on selgelt

soomemõjuline, *põrku* kasutusnäited on Jõgõperäl ja tegu on eesti laenuga. Sellistel juhtumitel on asi tõesti selge. Või nt märksõna *баня* *sauna*; *tarõ*. Kontrollimisel selgus, et viimast kasutust on ainult Itsäpäiväst kirja pandud. Halb on see, et sõnaloend sisaldab vadja keele kasutaja seisukohast täiesti mõtetuid sõnu. Siin vaid mõned näited: *бамбук*, *бальзам*, *балдахин*, *бал*, *бабтист*, *семинарист* jne. Sõnaregister on koostatud suure hulga vene keelest mугандatud sõnavormidega ja mittevajalike sõnadega.

On ka palju eksitavaid ja arusaamatuid tõlkeid, nt *без (чего либо) nii¹; niin*; *ампутировать võttaa*; *сглазить silmätä; tehä*.

Registri koostajatel on olnud puudujääke teadmises ka selle kohta, milline vastete relevantsus on. Nt sõnal *собираться* on kaheksa vastet ja neist enamikul on stiilivarjundeid, mis ei luba neid panna n-õ relevantsusjärjekorda, ja sama kehtib paljude sõnade kohta. Nt kui sõna *петь* 'laulda' vasted on relevantsusjärjekorras *lauloa*; *laulõlla*; *vessää*; *laulaa*; *mõrnää* ja veel neli varianti, siis neutraalsest *lauloa*; *laulaa* variandist piisaks. Igatahes verbi *mõrnää* esmane tähendus on 'karjuda, mõriseda, ammuda' ja siis alles tähistab see vihmakulli ja rohutirtsu häälightsust. *Ilozassi mõrnääd* pole kindlasti 'ilusti laulda' ega tee komplimentina rõõmu. Verbi *собирать* vastete hulgas tuleb alles viiendana verb *kopittaa*, mida mina kuulnud olen. Seega eesti-vadja register, kus vasted antakse tähestiku järjekorras, on õigem, kuna registri koostajal on raske otsustada keelekasutuse üle. Lisaks on üldse mõistlik sellistes sõnaloendites esitada minimaalselt vasteid, sest registrite ülesanne on rakenduslik – aidata vadjakeelse teksti loojat. Kõige õigem oleks olnud leida sõnadele just Vaipoolle vasted. Nt *соборовать* vasteks on Mati variant *laulutaa* (lk 1702), aga sõnaraamatus esineb ka Vaipooles

kasutatav *laulattaa* (lk 587), mis oleks õigem vaste. Mõne aasta eest kirjutasin seitsmekõitelisest VKS-ist välja kõik vadja adjektiivid ja asusin nende kasutust Jõgõperäl, Liivtšüläs ja Luutsas vadja informantide peal testima. Ka päris hea keeleoskusega keelekasutajad ei tundnud neist vähemalt pooli. Tegemist oli teistelt murdealadelt pärit sõnadega. Verbi *сообщать* *maimia*; *tiijustaa* puhul peaks viimane verb kindlasti ära jääma: selle ainuke esinemine on 1893. aastal Mustose poolt Jõgõperäl kirja pandud Matteuse evangeeliumi tõlkes. Raske on kasutada näiteks märksõna *совсем* vasteid *heenossi*; *johan*; *kõikii*; *periZ*; *safsem*; *tükkünää*; *aimaa*; *ihana¹*; *kõikkõa³*; *purunna*; *päinee*; *siivolla*; *õikõõ*; *kõikkinaa*; *kõikki*; *kokonaa*; *kõikkinnõõ*; *savsem*; *õikõi*; *koko²*; *õttsaassaa*; *ai-voo*; *puhtaassi*; *puripuhtaassi* – 24 vastet! Jääb üle ainult imetleda vadja keele rikkust ja tunda kaasa kasutajale, sest esimesena pakutud sõna sellesse konteksti kindlasti ei sobi. Kaks eri märksõna on *подмешать*, *подмешивать* *uuissaa*. Tegelikult on vene-vadja registris väga palju kahtlast ja see tahaks kindlasti uuesti toimetamist.

Eesti-vadja registris pole asi palju parem. Küsimusi ja raskusi registri kasutamisel esineb igal sammul. Toon vaid mõned näited. Registris esineb eestikeelne märksõna *ahav* *ahava*. Sõna *ahav* ÕS 2013-st puudub. Tähendust aitab leida VKS: *ahav* 'kuiv külme kevadine tuul'. Eesti keeles esineb kaks eraldi märksõna *agan* *akana*; *aganad* *akana*, *tõrõ*. Eesti keeles on ka kaks erinevat märksõna *loojak* *lasku*; *loojang* *lasku*; *veere*. Tekib küsimus, kas tegemist on erinevate terminitega. Kaks märksõna on ka *lõhe* (*kala*) *lahna*; *lõhi²* ja *lõhe-kala* *lahna*; *lõhi²*. Autorite soov esitada palju sünonüüme pole olnud läbi mõeldud, nt *ei iialgi iällä*; *konsaakki*; *kõõZ*; *kõzniiD*, aga puudub kõige produktiivsem *kõnsaiD*; *niimoodi* *verkaa*, produktiivne *kannii* puudub jne.

Mõttetud on sellised tõlked, mis on kirja pandud vaid rahvalauludest, või ühelt autorilt XIX sajandil: nt **lohutaja lahvottaja** (Lönnroti kirjapanek); **lumehelves häkä** (Mustonen 1893); **naiseks võtta poollauta** (juba sõnaraamatus küsimärgiga, märgendiga, et tegemist on Kettuse kirjapanekuga rahvalaulust). Muud varianti sellele väljendile pole pakutud, nii et varsti on oodata sõna velmamist. Samuti oleks pidanud välja jätma sõnad, mis on fikseeritud vaid Dmitri Tsvetkovilt, nt sõnakasutus **põdurus tšahni, lõikav kõla; terävä**. Registris on veidraid märksõnu, nt **läbiaetud tuima, läbi sorkida tšulppia, nabapott napapata** jne. Tõlkevastete rohkusega on vahel sündinud naeruväärseid vasteid, nt **kile kagrakiisseli; ketto; koori; kõla** – seega siis: 'kaerakiisel; piimanahk; kile (seenel, vorstil); kile (hää)'. Mida võtta? Ka vene-eesti registri relevantsusjärjekord ei tule abiks. Tegemist on erinevate mõistete-ga.

Eelnevalt olid toodud vaid juhuslikud nopped sõnaraamatu registriosadest. Kokkuvõtteks – sõnaraamatu registrid, mida ootasime, on kiiruga toimetatud ja vähe läbi mõeldud, aga aeg näitab, mil moel kasutajad neist abi leiavad ja mida naljakat nad sellega teha saavad. Keeleoskajale annavad registrid otsa kätte, et edasiste valikutega ise tegeleda, aga probleeme on palju ja ilmselt hakkame toimetamise vilju varsti nägema. Vadja Facebooki-leht (<https://www.facebook.com/VaddaTseeliVatjaaSanaPaivassa>) kuulutas Kalevala päeval (28. II) välja vadja luulevõistluse. Küllap kasutatakse õhinaga ka vastilmunud sõnaregist-reid.

Kurvad asjad kõige lõppu. Kaunil klantskaanel on pealkirja all tekst:

Vadja keel on eesti keele lähim sugulas-keel, mida Vadjamaal kõneleb veel vaid 68 inimest. Uus ühekõiteline vadja sõnaraamat on Eesti Keele Instituudi vadja keele uurijate pikaajalise töö tulemus. Kahjuks oli Vadjamaal nii palju kõnele-jaid ehk sõnaraamatu 1. trüki 1. kõite ilmumise ajal. Aeg on aga eakate vadja keele viimase sugupõlve kõnelejate hul-gas ammu laastamistööd teinud ja praegu on Vadjamaal vadja keele kõnelejaid neli. Umbes sama palju inimesi saab vadja keelega passiivselt hakkama, s.o saab kõnest aru.

Olen aastate jooksul avaldanud hul-galiselt artikleid, kus vadja keele kõ-nelejate arv on juba artikli ilmumise ajaks muutunud. Olen vadjalastest ja keelekõnelejatest kõnelenud keskmiselt paar korda aastas rahvusvahelistel konverentsidel ja ka Eestis. Ja muidugi mitte ainult mina. Seega selline mööda-laskmine ajaloolise sõnaraamatu kaa-nel heidab koostajatele tõeliselt varju. Seda enam, et selline ülepaisutatud arv on liikunud juba laialt meedias. Ja loo-mulikult mitte ainult kodumaises, vaid ka välismaises.

Ülevaadet kirjutades sirvisin aeg-ajalt kahekõitelist vene-eesti sõnaraa-matut ja sain aru, et kõik sõnaraamatud peaksid võimaluse korral olema ühes kõites. Sõnaraamat on tõesti monument keelele, mille kõige noorem kõneleja on sündinud 1938. aastal. Kuna sõnaraa-matu tiraaž on vaid 200, jääb üle loota, et korralike registritega varustatuna ilmub see veel. Ainult registrite avalda-mine omaette pole ilmselt mõttekas.

HEINIKE HEINSOO